

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 104
(17905)

2010 чылдың
сентябрь 2,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru

Ниигилел-политиктиг солун

Сентябрь 1 — Билиглер хүнү

Байыр чедиришкени

Эргим уруглар! Хүндүлүг башкылар! Байырлал хүнү—сентябрь 1 үнүп келди, ол силерниң ыралыңарга номнуң база бир чаа арынын аядаар. Школа партасынга, студент сандайга бир дугаар олурар берге бо хүн чаа амыдыралдың эгезин салыр. Силерге, эртемнерниң болгаш чаа-чаа амыдышкыныннарның минче аажок солун аян-чорук эгелээр. Силерниң чамдыыңар бер болгаш саннар-биле таныжып эгелээр, а өскелеринер—алган мергежилниң эге билиглер-биле таныжар. Силер арга бергелерге база хөй таваржыр силер. Эртемниң ындан ону дораан чедип алыры болдунмас, чүгле шыдамык, как болгаш чүткүлдүг болур херек. Ындыг шынарларны арга сиңирип алыңар, ынчан өөредилге силерге чик болур. Школага силер кол-кол эртемнерниң билиглер-биле эленир, бодуңарның амыдыралчы туружуңарны хевирлеп аар силер, уруглар. Чүгле школа силерни амыдыралга, жылди медреселди-биле шилип алырынга белеткээр. Ыңы чылдарыңар силерге уттундурбас болзун.

Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А. МОРОЗОВ.

«Шын» — 85 ЫНАК СОЛУНУМ

«Шын» — тыва чоннуң эң-не ынак солуну. Бо солунну эрткен чүс чылдың бежен чылдарындан бээр доктаамал чагыдып ап, үзүк чок номчуп келдим. Совет Эвилелиниң, коммунисттик партияның үезинде Чаа чыл үнер чоокшулап орда, Тываның хоорайларынга, суурларынга хамаанчок, ырак-узакта кыштагларда, чайлагларда малчыннарга көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглер-че-дип, өг-бүлө бүрүзү чагыдылгалыг турзун дээш, суртаал ажилын чорудуп турган. Харын-даа «Чүс хуу чагыдылгалыг малчын бригада», «Чүс хуу чагыдылгалыг суур» деп кыйгырыгларлыг ажилдап тургулаан чүве. Ол чагыдылгаларның мурнуку одуруунда «Шын» солун турар боор чүве.

Солун ам-даа ол эгезинде турар хевээр. Ынчангаш 85 харлаан ынак солунууска чаа-чаа чогаадыкчы чедиш-киннерни өг-бүлөмниң мурнундан күзедим.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

ОНЗАГАЙ ХҮНДЕ БЕЛЕК

Сукпактың эге школазы капитал септелге соонда ажиттыңан

Дүүн, сентябрь 1-де, бүгү чурттуң школалары болгаш профессионал өөредилге черлери олачыларга база студентилерге эртем-билиг дегейиниң эжиин ажиткан. Сентябрь 1 — чаа өөредилге чылының башкы айы. Бо хүн хөй санныг башкылар чайны өттүр дыштанып, өзе берген өренникчилерин чылы-биле уткуп хүлээп алган. Ол ышкаш эртем делегейинче бирги базымны чыгып чедип келген бичии биргиклассчыларны бир дугаар башкылары улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Дээрже оларның амыдыралында бир улуг чаа уушкуннуң эгези-дир.

Биргиклассчылар — парта артында.

чайынналган ажы-төл өөредилге-гезиниң бирги хүнүнде Билиглер кичээлин эрттирген.

Байырлал хүнүнде бир онза болушкун Кызыл кожууннуң Сукпак сумузунга болган. Чаа өөредилге чылында башкыларга, өөренникчилерге белек кылдыр Сукпактың эге школазының капитал септелге соонда ажыдышкыны сентябрь 1-де болган. Бо онзагай хүнде школаның башкыларының, өөренникчилериниң болгаш ада-иелерниң өөрүшкүзүн үлежири-биле ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы О.О.Иргит, Кызыл кожууннуң өөредилге эргелелиниң начальниги М.О.Кара-Сал болгаш Сукпак сумузунуң чагырга чери байырлалдың хүндүлүг аалчылары болуп келгеннер.

Байырлалды школаның директору Н.Ч.Доржукай ажыдып, байырлыг сөстү ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка берген. Анатолий Партизанович ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун байыр чедиришкенин чыылган чонга номчуп таныштырган. База бодунуң өмүнээзинден изиг байыр чедирбишаан, бо сентябрь 1-нин хүнү мында кайы хире онзаланып ылгалып турарын чугаазынга демдеглээн. Школаның амыдыралының бирги хүнүнде бир дугаар башкызы-биле таныжып, бир дугаар Билиглер кичээлин эрттир-келген бичии, чаптанчыг биргиклассчыларга чылыг сөстөрүн

Школачы коңга уругларны баштайгы кичээлче чалап, кыйгыра берди.

чугаалааш, ак орукту күзээн.

Байыр чедиришкениннериниң соонда, байырлалдың база бир солун кезээ эгелээн. Чаа өөредилге чылының эгелээниниң демдээ — коңганы этсир эргени ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка база биргиклассчылар С.Ондар болгаш Е.Ергаковка берген. Бир дугаар Билиглер кичээлинче уругларны чалаан коңга ыткыр эткен. Школаның «алдын дүлгүүрүн» «Евро-строй» организациязының директору Л.И.Ондар хүлээткен соонда, байырлыг кызыл кожаа кестинген. Эге школаның эжиин ажиттыңан соонда, биргиклассчыларны баш-

кылары клазынче чалап кириген. Карактарында өөрүшкү болгаш аас-кежик долган биргиклассчылар клазынче бир дугаар кирип, парталарынга олурупкан. Оларның ол бир дугаар кичээли. Бо хүнгү биргиклассчыларга өөредилгениң эжиин ажиттыңан.

Республиканың бүгү башкыларынга, өөренникчилеринге болгаш ада-иелеринге Билиглер хүнү-биле байыр чедирбишаан, чаа-чаа чедиш-киннерни күзедивис. Ол ышкаш ак чолдуг орук шуптуңарга аайлажып турзун!

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Солун кижиле биле ужуражылга

ТЫВАГА АЯН-ЧОРУКЧУ БАЙКЕР КЭЭП ЧОРААН

Эрткен дыштаныр хүннерде Тывага билдингир орус байкер аян-чорукчу Игорь Соколов кээп чораан. Эштери ону «Синус» деп шолалап адаар.

Владивосток хоорайда чурттап чоруур бо аян-чорукчу мотоциклдерни школачы чылдарында — 6-гы класска-ла сонугуп эгелзэн. Оон «койгунчугаш» деп эргелдип адаары күштүг мотоцикли-биле барбаан-чорбаан черлери чок. Делегейниң дигтеринден чүгле Африка биле Мурнуу Америкага четпээн.

Четкен чурттарын санаар болза, ийи холдун салаалары каш-даа катап четпес. Бир катап Афганистанга аян-чорук кылып чоруп тургаш, талибтерге туттурган таварылгазы база бар. Чай аразында

ынак «койгунчугашы»-биле олардан дезипкеш, четтирбейн барган. Ол: «Өлүрү коргунчуг эвес, а чалгааранчыг чурттаары — коргунчуг», оон аңгыда «Айылдыг аян-чорук мени сорук кирир» деп чугаалаар. Афганистанда дайынзырактардан дезип чорупкаш, Ортаа Азияның кончуг изиг чурттарын таварып чорааш, Санкт-Петербург хоорайда иезинге төртүтүнген хүнүнде байыр чедирип чедип келген.

Игорь Соколов хөлгези-биле Тывага халдып келирге, Кызылдың «Азияның көшкүннери» деп

байкерлер клувунун кижигүннери уткуп алган. Оон мурнунда ол Хакасияга каш хонган. Тываның девискээринче кирип келгеш: «Мындыг чараш оран-чуртта чүгле эки кижилер чурттап чорлар боор» деп бодаан.

Байкер аян-чоруктарының үезинде, хөй-ле солун кижилер-биле ужуражып, таныжып ап чоруур. Кызылга келгеш, Улуг-Хемниң эрининге ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга база ужурашкан. Ол республиканың бирги удуртулгазы-биле чугаа үезинде бо оон тоску улуг аян-чоруу деп чүвени дыңнаткан.

Чангыс бодунун ээлчеглиг бо чоруун ол Ада-чурттун Улуг дайынынга совет чоннун чырык Тилелгезиниң 65 чылынга тураскааткан. Бо оруунун кыйгыры: «Владивостоктан үнгеш, чаныш-сыныш чокка чоруур!». Ол Владивостокка кажан дедир чанып келирин боду безин билбес.

Аян-чорукчу бодунга доктаамал ап чоруур чурук тырттырар аппарады-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы-биле кады тырттыртып

алган. Бо аян-чоруундан эң солун фото-чуруктарны Интернетте бодунун сайтызынга киририн чугаалаан. Ынчап кээрге, оон Шолбан Валерьевич-биле «Азия төвүнүн» чанынга чуруктары аңаа удавас көстүп кээр чадавас. Чазак Даргазы байкерниң күчүлүг мотоциклини бир долгандыр мунган (чурукта).

Бо байкер өг-бүлелиг, ийи улуг кыстыг болгаш үш уйнукут. Ынчалза-даа аян-чоруунун үезинде мобильдиг телефонун өжүрүп алгаш чоруурунга ынак.

Тываның байкерлери мындыг солун эжиниң республикага келгенинге өөрүп турган. Ынчалза-даа билдингир аян-чорукчу Игорь Соколов-биле оларны мурнай «Шын» солунун бөлүк ажилдакчылары солунун 85 чыл оюнун бүдүүзүндө Саян сыннарының кырынга-ла ужуражып, солун чугааны кылганнар. Аян-чорукчу Тыва дугайында баштайгы солун чүүлдерни олардан билип алган. «Шынчылар»-биле чугаа соонда, Азия дигитин төвүндө республикага ыяп-ла чедер дээр эчис күзели улам күштелген...

Бистиң корр.

«Шын» солунун бөлүк ажилдакчылары Игорь Соколов-биле Саян сыннарының кырынга ол Тывага кел чорда ужуражы бергеннер.

«ШЫН» солунун 85 чылынга

БИЖИКЧИҢ МЕН, НОМЧУКЧУҢ МЕН

Ынчан 1952 чылдың март ай. Мен Чадаана школазының 8 класынга өөренип турумда, Чөөн-Хемчик кожуунда «Ленинчи орук» солунун ажилдакчызы Ширнен деп акый хостуг шагында, мээң шыдыраа ойнаарымны билир болгаш, мени редакцияның хос өрээлинге эдиртип эккелгеш, мээң-биле шыдыраа ойнаар кижилер. Ам бодаарымга, мен шыдырааны ынчан-на шору сонугуп ойнай бергенимден, оон-биле дең салып турган мен.

Оон мен редакцияның дугайын сонугуп, солунга кандыг кижилер чүве бижири билер алыксаарымга, ол тодаргайы-биле менээ чугаалааш, мээң сонугалымны деткип, ол солунга баштай медээ материалын бижи эккеп турарын сүмелзэн.

Дараазында дыштаныр хүнде, ынаар барып шыдыраалаар деп баргаш, канчап билер менден материалды айтыра бээрин дээш, школага болган бир «Кым болур мен» деп кежээниң дугайын бижи алгаш, чедер берген мен. Элзэн шыдыраалап олурувуста, шынап-ла: «Кандыг материал бижи эккелдин?» — деп, ол айтырарга, мен ыт чок дүрүп каан саазында чүүлүмнү олче сунупкан мен. А ол алгаш, ону бир папка иштинге суп алды.

Ынчаарда ол «Ленинчи орук» солунун редактору Күжүгет

Серзеевич Шойгу турган.

Ийи неделя эртип чорда, мен «Ленинчи орук» солунга мээң материалым үнүп келген болду. Дыка өөрзөн мен. Башкылар болгаш мээң өөрүм билер турган боор. Оон эгелзеш школамда, класымда болгаш өске-даа болушкуннар дугайын дидим бижиpter апарган мен. Кажан школадан өөреникчилер өөредилге чылын дооскаш, тарап чанып турда, мен база эртен чанар дээш, белеткенип турумда, дүште Ширнен, редакцияның бухгалтери мени ажилдаар черинге апаргаш, солун черинче материалдардан бижи чоруур сен, сени шаңнап тур бис деп чугаалааш, мээң адымны салдырып алгаш, элзэн каш акша бээр кижилер болду.

Чанарымда чайын кедер хөй-ле болгаш конфета садып алырымга, чедер акша болган.

Ынчан Улаан-Бырааны Ийме деп адай берген болган, ында Ленин аттыг колхоз тургустунган, хөй өглер чангыс черде, суг кыдыын дургаар дизе хонуп алган турлар. Эр, херээжен кижилерниң турасоруктуг кара эртенден эгелзеш, кара кежээге чедир ажилдап турарын кайгаар турдум.

Ол чайын тудугжулар август айда колхозчуларга дөрт аал чурттаар бажыңнарны чыскаай тудуп каан чүве. Өг-бүлелер аажок өөрүп, чаа бажыңнарже көжүп кирип, байырлап турган. Ону мен мактап бижээш, «Шын» солунче чагаа-биле чорудуптарымга, удаваанда аңаа парлаттынып үнүп

келди. Мээң бижээн чүүлүмнү үнелеп үндүргө, амырап турган мен.

Оон школы дооскаш, Кызылга институту база дооскужемге чедир медээлерни «Шын» солунга бижи турдум. А студент кижиге акша эвээш-даа болза, херек апар болган.

Кажан Тыва Республиканың Барыын-Хемчикте Аянгаты болгаш Сүт-Хөлдүн Хөр-Тайга көдээ школаларында ажилдай бергеш, «Шын» солун неделяда 6 катал үнөр боорга, сонугуп, доктаамал номчуур, ынак солунум апарга, ону чылдың-на чагыдып ап чоруур мен. Мен ында үнген материалдарның сөс-домаан болгаш канчаар солун кылдыр бижи каанын сайгарып өөренип турар мен. Солунун идекпейлиг бижикичлери: О.Бораш, О.Корода, М.Мажаа, О.Аракчаа дээш, өскелерниң-даа бижээн чүүлдерин сонугаар мен.

Бир катап менээ чагаа келген. Ону чазыпкан номчурумга, ында шынзылганы мээң адымга бижээш, «Шын» солунун бижикчи сен деп каан болган. Оон мен улам сорук кирип, бижи эгелзэн мен. Суурда партия организациязының секретары солунга материал бижи кижилерни мактаар, сүме-даа бергилээр чораан. Аңаа келиримге, бижикичлер солунга амгы үеде шынны көрүп, мегелевейн, медээ, статья, чурумал, очерк болгаш интервьюну канчаар бижири айтып берип, бо харысалгалыг ажил дээрзин менээ билиндирген. Ам канчаар өөренип алган

чүүлүмнү ажылгап, чангыс эвес элзэн каш чурумалдарны, статьяларны бижээн мен. Ынчаарда солуннарда ажилдап турган билдингир журналистер болгаш чогаалчылар: Монгуш Доржу, Экер-оол Кечил-оол, Тулуш Карыма суглар-биле харылзажып, билимни бедидип турган мен. Бижикичи кижилерни солунга бижи каарга, өөрүр, сорук кирип ажилдаар боор чүве. А бир эвес солунга берген материал үнмейн баарга, бижикичи кижилер хомудавас аргажок. Чүге дээрге ол үе чарыгдан, бижи олурар мадыры-биле сени мен солунга бижи ор мен деп чугаалашкан турар болгай. А сөөлүндө солунга үнмейн баарга, аңаа чүү деп харылаарыл? Бодуну бе? Солуну бе? Чүге?... Ынчан бижикичге арай эпчок апар чораан.

Харым сезен чоокшулаан-даа болзумза, ынак «Шын» солунумга ам-даа материалдарны биживишаан мен. Ниити бижикичи стажымны санаар болза, алдан чоокшулаан. «Шын» солун 85 харлаза-даа, оон арыннарынга кезээде чаа-чаа болушкуннар, чедишкуннар чонумга тыва дылга чоргаарал-биле чырыттынып, Тыва Республиканың кайгамчык уран организатор, агитатор солуну болуп артарынга бүзүрээр мен.

Алдын-оол ОНДАР, пенсионер.
Кызыл хоорай.

Наадымга уткуштун

БЕЛЕТКЕЛ
КИДИН ТҮЛҮҮ

Август 25-те Тыва Республиканың Чазак Бажыңнарына Наадымга белеткен ажилдарының дугайында хурал болуп эрткен. Оон ТР-ниң Көдээ ажыл-агартыямызының саймды Валентин Иванович Ендан удуртуп эрттирген.

Хуралга сентябрь 16-18 хүннүнде болуп эртер Наадымга белеткен ажилдарының хире чоруп турарын сайгачугаалашкан.

ТР-ниң Күш-культура болуп спорт агентилелиниң директору Ростислав Наважалтын чугаа биле малчыннарның улуг бажыңнарына белеткен ажилдарының чоруп турар. Август 23 республиканың Аът спорту федерациязының төлээлери чыгыжы болган. Аңаа аът мардааларының эртер хүнүн баяндыг хевирге эрттирерин, жуун бүрүзүндө каш аътты чыгылдаага чарыштырып, салып лурул дээр ышкаш айтырылгачугаалашкан. Оон аңгыда хурмаргылдаазын эрттирер «Хурма стадионунун септелгезинин дыйында чугаа болган.

Спортчу хемчеглер байырактын эң-не кол кезээ болганда, шынарлыг организастап эрттирчугула. «Хуреш» стадионунга дайларны будууру, трибуна үрелик черлерин кылыры дыйышкаш ажилдарны кылыр. Ынчан 80 муң акша үнүп болур дээр Валентин Ендан чугаалаан. Ынчап хуреш маргылдаазын «Хуреш» стадионунга эрттирер бе Тываның 5 чыл аттыг стадион эрттиреринин аргазы канды дээрзин тодарадыр. Келген чыларның байырлыг шайла кынынга бүгү чүве белен дээр ТР-ниң Сайгарлыкчы чорук хөгжүлдезинин талазы-биле агентилелиниң директору Анжеладыңнаткан.

Август 17-18 хүннеринде тура-массалыг хемчеглер бүрү биле эртер, ол дугайында дызында бергедээшкуннер бооп турарын ТР-ниң культура гаш туризм саймдының орачызы М.М. Бадырғы дыңнат. Ынчалза-даа сентябрь 17-те Арат шөлүнге септелге ажил доостур-доозулбазы билдин. Ынчап кээрге, культура-массалыг хемчеглерни каяа эрттирерил айтырыгны Валентин Ендан Кы хоорайның мэриязынга тургуз. Байырлалга чедир септелгезин, зуптарының барымдаазы дээрзин мэрияның төлээзи дыңнаткан. Культура-массалыг хемчеглерниң хөй кезинин чанайда планнаттынганы-биле ол организастаарының айтыр чугаалажып дугуржурун ТР. Культура болгаш туризм азынга база Кызыл хоорай мэриязынга дааскан.

Арага-дары аймаан сада байырлалга дээр 3 хонук буугаар соксадыр.

Наадым байырлалының үеде хөй-ниитиниң корум-чур шынгырадыр. Тос-Булак милиция ажилдакчылары аңаа даар. Чурттакчы чонну хоорай Тос-Булак аразында аргыштарының айтырып шийтирилээр. Бо айтырыгже күрүне автоорук инспекциязын, пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгө хаара тудар. Тос-Булакка «Холарның радиостанциязы» доомал ажилдаар.

Алдынай БАДЫ-ХО

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээлин санаарыга эргежок чугула көргүзүлгелерниң сорулгалыг ужур-утказын бадылаарының дугайында

2008 чылдың апрель 28-те Россия Федерациязының Президентизинин «Хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының ажыктыг чоруун дээринин дугайында» №607 Чарлыын, 8 чылдың сентябрь 11-де Россия Федерациязының Чазаның №1313-р айтышкынын седир сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Дараазында чүүлдерни бадылаар:
а) 2009–2011 чылдарда Тыва Республика- хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-башка- органнарының ажыл-чорудулгазының ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээ- санаарыга эргежок чугула көргүзүл-

лерниң сорулгалыг ужур-утказын;
б) 2009–2011 чылдарда Тыва Республи- каның хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарының тус чер бот-баш- карылга органнарының ажыл-чорудулга- зының ажык-орулга чок чарыгдалдарын санаарыга эргежок чугула көргүзүлгелерниң нормативтерин.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

**Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай

2010 чылдың август 6

№130

**Тыва Республиканың Чазаның Даргазының
2010 чылдың август 6-да №130 Чарлы-биле
бадылаан**

**Ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээлин
санаарыга эргежок чугула көргүзүлгелерниң сорулгалыг
ужур-утказы**

1. Кадык камгалалдың муниципалдыг албан черлеринин чурттакчы чоннуң 10000 кижиге аштыр ажылдакчыларының (тус-тус кижилеринин) кадык камгалал адырынга кадр авырларының эргелеп-башкарылгага ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээлин арынга эргежок чугула көргүзүлгелерниң сорулгалыг ужур-утказы:

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	Чурттакчы чоннуң 10000 кижиге онааштыр тус-тус кижилер		
		2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	86,8	85,5	85,5
2	Ак-Довурак хоорай	222,6	222,6	222,6
3	Бай-Тайга	226,7	217,3	217,3
4	Барыын-Хемчик	370,3	370,3	370,3
5	Чөөн-Хемчик	236,5	228,5	228,5
6	Каа-Хем	195,0	179,7	179,7
7	Кызыл	152,0	140,9	140,9
8	Мөңгүн-Тайга	257,2	266,1	266,1
9	Өвүр	280,2	246,1	246,1
10	Би-Хем	247,0	233,7	233,7
11	Сүт-Хөл	279,4	239,3	239,3
12	Таңды	156,3	179,1	179,1
13	Тере-Хөл	284,2	264,6	264,6
14	Тес-Хем	205,5	188,9	188,9
15	Тожу	171,5	207,7	207,7
16	Улуг-Хем	283,5	270,4	270,4
17	Чаа-Хөл	257,5	225,5	225,5
18	Чеди-Хөл	198,4	192,7	192,7
19	Эрзин	247,4	231,3	231,3

2. Кадык камгалалдың муниципалдыг албан черлеринин чурттакчы чоннуң 10000 кижиге аштыр эмчилеринин (тус-тус кижилеринин) кадык камгалал адырынга кадр авырларының эргелеп-башкарылгага ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээлин арынга эргежок чугула көргүзүлгелерниң сорулгалыг ужур-утказы:

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	Чурттакчы чоннуң 10000 кижиге онааштыр тус-тус кижилер		
		2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	23,2	23,2	28,2
2	Ак-Довурак хоорай	21,0	16,0	20,0
3	Бай-Тайга	13,7	15,2	18,0
4	Барыын-Хемчик	54,1	54,1	54,1
5	Чөөн-Хемчик	17,6	18,0	21,0
6	Каа-Хем	18,9	20,4	21,4
7	Кызыл	17,3	19,3	21,0
8	Мөңгүн-Тайга	17,6	19,1	20,0
9	Өвүр	22,4	21,0	22,0
10	Би-Хем	18,9	17,0	21,0
11	Сүт-Хөл	24,2	19,6	20,0
12	Таңды	13,3	20,3	21,0
13	Тере-Хөл	21,9	21,6	21,6
14	Тес-Хем	21,3	14,8	21,3
15	Тожу	22,9	26,2	26,2
16	Улуг-Хем	20,6	19,0	20,0
17	Чаа-Хөл	18,4	19,8	20,0
18	Чеди-Хөл	15,1	14,9	18,0
19	Эрзин	12,9	15,1	20,0

3. Кадык камгалалдың муниципалдыг албан черлеринин чурттакчы чоннуң 10000 кижиге онааштыр ортумак медицина ажылдакчыларының (тус-тус кижилеринин) кадык камгалал адырынга кадр курлавырларының эргелеп-башкарылгага ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээлин санаарыга эргежок чугула көргүзүлгелерниң сорулгалыг ужур-утказы:

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	Чурттакчы чоннуң 10000 кижиге онааштыр тус-тус кижилер		
		2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	33,4	33,4	33,4
2	Ак-Довурак хоорай	98,3	98,3	98,3
3	Бай-Тайга	104,9	98,6	98,6
4	Барыын-Хемчик	152,6	152,6	152,6
5	Чөөн-Хемчик	104,9	105,2	105,2
6	Каа-Хем	92,8	93,4	93,4
7	Кызыл	67,6	73,5	73,5
8	Мөңгүн-Тайга	110,4	111,5	111,5
9	Өвүр	109,6	103,9	103,9
10	Би-Хем	98,8	100,3	100,3
11	Сүт-Хөл	136,6	116,2	116,2
12	Таңды	64,5	104,4	104,4
13	Тере-Хөл	109,3	108,0	108,0
14	Тес-Хем	85,2	86,6	86,6
15	Тожу	83,3	81,8	81,8
16	Улуг-Хем	121,1	119,8	119,8
17	Чаа-Хөл	128,8	123,4	123,4
18	Чеди-Хөл	90,4	89,5	89,5
19	Эрзин	104,4	103,5	103,5

4. Кадр курлавырларының эргелеп-башкарылгага ажык-орулга чок чарыгдалдарының хемчээлин санаарыга ажыглап турары бир башкыга онааштыр өөреникчилерниң сорулгалыг ужур-утказы:

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	15,0	15,0	15,0
2	Ак-Довурак хоорай	15,0	15,0	15,0
3	Бай-Тайга	9,8	9,9	9,9
4	Барыын-Хемчик	8,3	8,4	8,6
5	Чөөн-Хемчик	11	11,2	11,5
6	Каа-Хем	8	8,1	8,1
7	Кызыл	10,5	10,8	11
8	Мөңгүн-Тайга	9	9,1	9,3
9	Өвүр	10,7	10,8	11
10	Би-Хем	8,2	8,3	8,4
11	Сүт-Хөл	8,5	8,5	8,6
12	Таңды	10,6	10,8	11
13	Тере-Хөл	10	10,2	10,3
14	Тес-Хем	7,8	8	8,3
15	Тожу	9	9,1	9,2
16	Улуг-Хем	8,8	9,0	9,2
17	Чаа-Хөл	8,6	8,7	8,8
18	Чеди-Хөл	9,2	9,3	9,4
19	Эрзин	8	8,2	8,4

**Тыва Республиканың Чазаның Даргазы-
ның 2010 чылдың август 6-да №130 Чарлы-
биле бадылаан**

**АЖЫК-ОРУЛГА ЧОК ЧАРЫГДАЛДАРНЫ САНААРЫНГА
ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА КӨРГҮЗҮЛГЕЛЕРНИҢ
НОРМАТИВТЕРИ**

1. Стационар медицина дузазын эргелеп-башкарының хемчээлинге болгаш өртээнге ажык-орулга чок чарыгдалдарны санап турар үеде ажыглап турары хоорай округунун (муниципалдыг районунун) бир чурттакчызынга чылда санап турары стационар медицина дузазының хемчээлинин нормативи.

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	1 чурттакчыга хамаарыштыр орун-хүнүнүн саны		
		2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	1,197	1,200	1,200
2	Ак-Довурак хоорай	3,411	2,682	2,682
3	Бай-Тайга	2,333	2,128	2,132
4	Барыын-Хемчик	2,296	2,517	2,512
5	Чөөн-Хемчик	2,288	2,105	2,098
6	Каа-Хем	2,159	2,131	2,132
7	Кызыл	1,922	1,869	1,821
8	Мөңгүн-Тайга	3,524	3,340	3,328
9	Өвүр	2,743	2,407	2,428
10	Би-Хем	2,334	2,327	2,342
11	Сүт-Хөл	2,560	2,456	2,458
12	Таңды	2,584	2,499	2,462
13	Тере-Хөл	3,661	3,618	3,577
14	Тес-Хем	2,514	2,493	2,461
15	Тожу	2,682	2,683	2,658
16	Улуг-Хем	2,538	2,556	2,549
17	Чаа-Хөл	2,932	2,426	2,421
18	Чеди-Хөл	3,197	3,166	3,116
19	Эрзин	2,289	2,154	2,146

2. Амбулатор медицина дузаын эргелеп-башкарының хемчээлинге болгаш өртзэнге ажык-орулга чок чарыгдалдарны санап турар үеде ажыглап турары бир чурттакчыга чылда санап турары амбулатор медицина дузаының хемчээлининг нормативи.

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	1 чурттакчыга онааштыр дуза алганнарның саны		
		2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	5,773	5,638	5,638
2	Ак-Довурак хоорай	5,331	4,211	4,211
3	Бай-Тайга	5,331	5,051	5,059
4	Барыын-Хемчик	8,154	8,682	8,664
5	Чөөн-Хемчик	5,622	5,589	5,569
6	Каа-Хем	5,074	5,067	5,069
7	Кызыл	7,509	7,304	7,115
8	Мөңгүн-Тайга	6,825	6,497	6,474
9	Өвүр	8,710	8,737	8,811
10	Би-Хем	7,035	7,014	7,057
11	Сүт-Хөл	8,714	8,434	8,439
12	Таңды	5,880	5,663	5,581
13	Тере-Хөл	7,014	6,930	6,853
14	Тес-Хем	6,200	6,149	6,069
15	Тожу	7,614	7,626	7,556
16	Улуг-Хем	6,315	6,298	6,280
17	Чаа-Хөл	6,534	6,743	6,728
18	Чеди-Хөл	5,988	6,553	6,449
19	Эрзин	5,948	5,365	5,344

3. Медицинаның дүрген дузаын эргелеп-башкарының хемчээлинге болгаш өртзэнге ажык-орулга чок чарыгдалдарны санап турар үеде ажыглап турары бир чурттакчыга чылда санап турары медицинаның дүрген дузаының хемчээлининг нормативи.

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	1 чурттакчыга хамаарыштыр чалалгаларның саны		
		2009 чыл	2010 чыл	2011 чыл
1	Кызыл хоорай	0,318	0,318	0,318
2	Ак-Довурак хоорай			
3	Бай-Тайга	0,320	0,318	0,318
4	Барыын-Хемчик	0,456	0,318	0,318
5	Чөөн-Хемчик	0,318	0,318	0,318
6	Каа-Хем	0,318	0,318	0,318
7	Кызыл	0,318	0,318	0,318
8	Мөңгүн-Тайга	0,318	0,318	0,318
9	Өвүр	0,318	0,318	0,318
10	Би-Хем	0,318	0,318	0,318
11	Сүт-Хөл	0,318	0,318	0,318
12	Таңды	0,357	0,318	0,318
13	Тере-Хөл			

Тыва Республиканың хамааты албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатыларның, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилериниң орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында

2009 чылдың май 18-те Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязының хамааты албан-дужаалын ээлээринче кордап турар кижилерниң орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында» № 558 Чарлының 4 пунктузунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Дараазында чүүлдерни бадылаар:

а) Тыва Республиканың хамааты албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатыларның, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилерниң орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында дүрүмү;

б) Тыва Республиканың хамааты албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатыларның орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

в) Тыва Республиканың хамааты албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатыларның өөнүң иштинин (өөнүң ээзиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

г) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар хамаатыларның орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

д) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар хамаатыларның өөнүң

иштинин (өөнүң ээзиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

е) Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалды ээлээринче кордап турар хамаатыларның орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

ж) Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалды ээлээринче кордап турар хамаатыларның өөнүң иштинин (өөнүң ээзиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

з) Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатыларның орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

и) Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатыларның өөнүң иштинин (өөнүң ээзиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгазының майыын;

2. 2009 чылдың март 18-те Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының даңзызының дугайында» №970 УХ-II Тыва Республиканың Хоойлузу-биле бадылааны даңзыда Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатылар (Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалдан аңгыда) болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар хамаатылар

14	Тес-Хем	0,318	0,318	0,318
15	Тожу	0,323	0,318	0,318
16	Улуг-Хем	0,328	0,318	0,318
17	Чаа-Хөл	0,334	0,318	0,318
18	Чеди-Хөл	0,314	0,318	0,318
19	Эрзин	0,281	0,318	0,318

4. Хоорай черниң ниити-өөредилге албан черлериниң ажык-орулга чок чарыгдалдары хемчээлин санаарда ажыглап турары класстарның четчелеттингенининг нормативтиг дузазы:

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	2009 ч.	2010 ч.	2011 ч.
1	Кызыл хоорай	25	25	25
2	Ак-Довурак хоорай	24	24	24
3	Чадаана хоорай	21,5	21,6	21,8
4	Каа-Хем суур	24	24	24
5	Туран хоорай	20	21	22
6	Шагаан-Арыг хоорай	23,9	24,0	24,0

5. Муниципалдыг эргелеп-башкарылганы организаастаар адырга ажык-орулга чарыгдалдарның хемчээлин болгаш үлүүн санаарда ажыглап турар тус чер бот-башкарганнарның тударынга чарыгдалдарның нормативи:

№	Хоорай округу, муниципалдыг район	2009 ч., хуу	2010 ч., хуу	2011 ч., хуу
1.	Кызыл хоорай	14,8	14,8	14,8
2.	Ак-Довурак хоорай	16,6	16,6	16,6
3.	Бай-Тайга кожуун	18,8	18,8	18,8
4.	Барыын-Хемчик кожуун	15,3	15,3	15,3
5.	Чөөн-Хемчик кожуун	16,7	16,7	16,7
6.	Каа-Хем кожуун	24,4	24,4	24,4
7.	Кызыл кожуун	12,8	12,8	12,8
8.	Мөңгүн-Тайга кожуун	24,3	24,3	24,3
9.	Өвүр кожуун	25,0	25,0	25,0
10.	Би-Хем кожуун	18,6	18,6	18,6
11.	Сүт-Хөл кожуун	25,7	25,7	25,7
12.	Таңды кожуун	20,8	20,8	20,8
13.	Тес-Хем кожуун	27,1	27,1	27,1
14.	Тожу кожуун	26,6	26,6	26,6
15.	Тере-Хөл кожуун	35,1	35,1	35,1
16.	Улуг-Хем кожуун	16,9	16,9	16,9
17.	Чаа-Хөл кожуун	26,7	26,7	26,7
18.	Чеди-Хөл кожуун	21,4	21,4	21,4
19.	Эрзин кожуун	20,4	20,4	20,4

(Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалдан аңгыда) орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында, а ол ышкаш өөнүң иштинин (өөнүң ээзиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бо Чарлыктың 1 пунктузунга «а»-«д» иштики пунктуларын езугаар, бир эвес айтылган ол медээлерни бээриниң өске чурумун болгаш хевирин федералдыг хоойлужудулгада доктаадып тургуспаан болза, бээрин доктаадып тургузар.

3. Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалды ээлээринче кордап турар хамаатылар болгаш Тыва Республиканың Чазак кежигүнү албан-дужаалды ээлеп

турар кижилер боттарының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында, а ол ышкаш өөнүң иштинин (өөнүң ээзиниң) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни дүрүмге дүүштүр болгаш бо Чарлыктың 1 пунктузунга «а», «е»-«и» иштики пунктулар-биле бадылаан шынзылга майы езугаар бээрин доктаадып тургузар.

4. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак кежигүнү Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың декабрь 1 № 266

Тыва Республиканың Чазак кежигүнү Даргазының 2010 чылдың апрель 28-те № 63 Чарлының 1 пунктузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Чазак кежигүнү Даргазының эрге-байдалының дугайында» №97 УХ-I Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн дөрткү кезээн удуртулга болдуруп доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазак кежигүнү Даргазының 2010 чылдың апрель 28-те «1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынында Тирилелгенин 65 чыл ою-биле холбаштыр чаңгыс удааның акша төлевериниң дугайында» №63 Чарлының 1 пунктузунга дараазында уткалыг абзацты немеп, өскерилгелерни кириер:

«Ада-чурттуң Улуг дайынының өлүрткен (өлгөн) инвалидтериниң өг-бүлезиниң кежигүннеринге;

өлүрткен (өлгөн) шериг албанныгларының, оон иштинде 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир дайылдажып турган Армияның составында кирбээн шериг кезектеринге, албан черлеринге, шериг-өөредилге черлеринге алды айдан эвээш эвес үе иштинде шериг албанын эрттиргеш курлавырже (халажыгже) үнген өлүрткен (өлгөн) шериг албанныгларның өг-

бүлелериниң кежигүннеринден аңгыда, Ада-чурттуң Улуг дайынының өлүрткен (өлгөн) кижикчилериниң өг-бүлелериниң кежигүннеринге;

«Бүзээлеткен Ленинградтың чурттакчы» хөрек демдээ-биле шаңнаткан кижилерге;

делегейниң ийги дайынының үезинде фашистерниң болгаш оларның эвилелериниң тургусканы концлагерьлерге, гетто болгаш күш-биле хоругдаар өске-даа черлерге назы четпээн тургаш хоругдаттыг ганнарга».

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эл леп күштүг болуп кирер болгаш Тыва Республиканың Чазак кежигүнү Даргазының 2010 чылдың апрель 28-те «1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынында Тирилелгенин 65 чыл ою-биле холбаштыр чаңгыс удааның акша төлевериниң дугайында» №63 Чарлының күштүг болуп киргенде тыптып келтирге-хоойлу харылзааларыга хамаарыш

Тыва Республиканың Чазак кежигүнү Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2010 чылдың июль 27 №120

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга күрүне деткимчезиниң дугайында

2010 чылдың июль 2

№ 290 Кызыл хоорай

2009-2010 чылдарда Тыва Республикада туризмни сайзырадыры» республика тускай сорулгалыг программазынга Тыва Республиканың Чазаның доктаалдары болза:

Кошунганын: Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга күрүне деткимчезин көргүзүрүм бизнес-планнарның шилилгезиниң талазы-биле конкурс комиссиязының чыгарылышын; Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга күрүне деткимчезин көргүзүрүм бизнес-планнарның шилилгезиниң талазы-биле конкурс комиссиязының чыгарылышын.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың июль 2-де № 290 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга күрүне деткимчезин көргүзүрүм бизнес-планнарның шилилгезиниң талазы-биле конкурс комиссиязының СОСТАВЫ

И.Тен — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы — Республиканың экономика сайыды; Б.Сарыглар — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, харысалгалыг секретарь; К.Артына — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы; С.Баян — «Россельхозбанк» ААН-Тывада регионалдыг филиалының директору; Г.Гришеленок — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды; О.Донгак — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, туризм сайыды; В.Дугур-Сюрюн — Тыва Республикада Чазаның бирги оралакчызы, өнчү-хөреңги хамаарыл-ының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар; И.Ендан — Чазак Даргазының оралакчызы, хүлээлгезин күүседип турар — Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды.

болгаш аш-чем сайыды. В.Д.Кара-Сал — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды; Ю.А.Килижеков — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, саң-хөө сайыды; А.С.Новиков — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, Аңгы-Агыйының күрүне комитетиниң даргазы; О.С.Саая — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа сайыды; К.Б.Сагаан-оол — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, үлетпүр болгаш энергетика сайыды; В.С.Чаж-оол — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, Чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директору; Ю.П.Южаков — Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызының даргазы; А.М.Юй — Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы, Сайгарлыкчы чорук хөгжүлдизиниң талазы-биле агентилелиниң директору.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың июль 2-де № 290 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга күрүне деткимчезин көргүзүрүм ЧУРУМУ

Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга күрүне деткимчезин көргүзүрүм (моон соңгаар — Чурум) Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле болгаш адырында бодунуң ажыл-чорукун боттандырып турар хуу сайгарларга, организацияларга Тыва Республиканың бюджетинден кондизининге күрүне деткимчезин көргүзүрүм тургузарын (моон соңгаар күрүне деткимчезин) ажылдап кылган. Күрүне деткимчезин конкурс шилилгезиниң чыгарылыш-биле Тыва Республикада туризмни сайзырадырынга уланган бизнес-планнарның боттандырылганы-биле болгаш саң-хөө чыгарылгаларын көргүзүрүм Тыва Республикада туризмни хөгжүрүм республика сорулгалыг программаларында боттандырат. Конкурска туризм адырында бодунуң чорудулганын боттандырып турар Тыва Республиканың девискээринде турган чурумга бүртүктеттирген (моон соңгаар — конкурс киржикчилери) хуу сайгарлар, организациялар киржип конкурс шилилгезиниң түннелдери-биле туризм адырында уре-түннелдиг бизнес-планнарга күрүне деткимчезин дараа-түннүг көрдүнер: 1-орун — 1500 муң рубль; 2-орун — 1000 муң рубль; 3-орун — 500 муң рубль; 4-орун — 500 муң рубль; 5-орун — 500 муң рубль; 6-орун — 500 муң рубль; 7-орун — 500 муң рубль. Күрүне деткимчезиниң хемчээли бир муң рубльден 1500 муң рубльден эртпес. Конкурска чыгыс киржикчи чүгүлгө шаңналдыг чер ээлеп болур. Бизнес-планнарның конкурс шилилгезиниң Тыва Республикада туризмни хөгжүдериңге деткимчезин көргүзүрүм бизнес-

күштүг бооп турар ажылчын олуттарны арттырат дугайында медээлер;

- үндүрүм органындан күрүне деткимчезин көргүзүрүм билдиришкенин киригден хүнүгө чедир бир айдан орай эвес хуусаа-лыг бижиб берген үндүрүмлер, чыылдалар, камгалал дадывырларын, хөөлөр болгаш үндүрүм хемчеглерин төлөп турган талазы-биле үндүрүм төлөкчилериниң хүлээлгелерин күүседип турган дугайында справка.

14. Ямы кирген билдиришкенин ооң киригден хүнүгө бүртүктээш, бердинген документилер пакединиң долу медээлиг дээрзин сайгарып көөр. Бердинген документилер Чурумуң 13 пунктузунда айыт-тыгдан даңзыга дүржүп турар таварылгада, Ямы 3 ажылчын хүн дургузунда оларны конкурс комиссиязының сайгарылгазынче чоргузуптар.

15. Конкурска киржикчилери боттары-ның ажыл-чорудулганын болгаш бизнес-планын конкурс комиссиязының хуралында презентация хевирлиг көргүзүр.

16. Конкурс комиссиязы бодунуң хуралында ямыже кирген билдиришкенин киригден билдиришкенин 5 ажылчын хүн дургузунда сайгарар, конкурс киржикчилериниң презентациязын дыңнаар болгаш күрүне деткимчезин көргүзүрүм чогулгалының дугайында шийтпирни сайгарып көргөн (моон соңгаар — шийтпир) билдиришкенин бүрүзүн шийтпир хүлээп алган чылдагаанын айытканы-биле хүлээп алыр. Конкурс комиссиязының хуралын, бир эвес аңаа нийти санындан ооң үштүң ийи кезинден эвээш эвес кезигүнер турган болза, бүрүн эргелиг деп санаар. Комиссияның шийтпирлерин хуралга олурган ооң кезигүнериниң ажык бадылаашкын-биле хөй санныг үннеринден хүлээп алыр.

Үннериниң саны деңгемде бергенде, конкурс комиссиязының даргазының үнү шийтпирлиг болур. Конкурс комиссиязының шийтпирни конкурс комиссиязының хуралында олурган шийтпир кезигүнери-биле ат салдынар болгаш протокол долдуртунар.

17. Конкурс комиссиязы бизнес-планнарны дараазында критерийлер-биле демдегеп көөр:

- бизнес-планның адааннажыр шынарлыгы (рынокту хөгжүрүм);
- бизнес-планның шийгээдиринге белени (Тыва Республиканың девискээринде бүдү-

рүкчүнүң бары, бүдүрүлгениң организациязы, бүдүрүлгени эгелээринге белеткел төлөвилелиниң деңгемде);

- бизнес-планның орнун дуглаар хуусаа; - орулгалыгы; - бюджеттин шийтпир деңгемдеринче үндүрүм киригделериниң хемчээли; - акша төлөвилелиниң деңгемде; - немелде ажылчын олуттарны, бирги ээлчегде, аныктарга болгаш социал камгалаттынмаан чоннуң бөлүүгө тургузары.

18. Конкурс комиссиязының шийтпирни күштүг бооп турар хойлуужулга-биле тургустунган чурум езугаар комудуп болур.

19. Конкурс комиссиязының шийтпирни Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылаттынар.

20. Тыва Республиканың Чазаның бирги шийтпирни бадылаан соонда, ямы 5 хонук ишти хуусааның дургузунда конкурс шилилгезиниң тийлекчилерин, күрүне деткимчезин ап алыкчы ямы-биле күрүне деткимчезин ажыглаар дугайында чөпшээржилге чарып алыр дугайында айыткан хуусааны бижимел-биле дыңнадыр.

21. Күрүне деткимчезин ап алыкчы күрүне деткимчезиниң акша-хөреңгизин чүгүлгө ямы-биле чарган күрүне деткимчезиниң акша-хөреңгизин чарыгдар дугайында чөпшээржилгениң негелделеринге дүүштүр сорулга-биле ажыглаар ужурулуг.

22. Күрүне деткимчезин сорулгалыг ажыглаары дээш хыналданы ямы күрүне деткимчезин алыкчы болгаш ямының аразында күрүне деткимчезин ажыглаар дугайында тургустунган чөпшээржилге-биле чурум езугаар боттандырат.

Күрүне деткимчезин алыкчы ямыже бизнес-планның боттандырылганын бадыткаан документилерин кошкан (счет-фактуралар, квитанциялар болгаш о.ө.) күрүне деткимчезин сорулгалыг чарыгдарының дугайында амгы болгаш саң-хөө түннел отчедун кириер. Ямы күрүне деткимчезин ап алыкчыдан күрүне деткимчезиниң акша-хөреңгизин ажыглаан, бизнес-планның боттандырылганы-биле холбашкан медээни болгаш документилерин немей алыр болгаш негээр эргелиг. Күрүне деткимчезин Тыва Республиканың бюджетинче ооң сорулгалыг эвес ажыглаанындан, а ол ышкаш тургустунган хуусаа иштинде ону ажыглааан таварылгада, дедир эгиттинер ужурулуг.

2011-2012 чылдарда «Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту күрүнениң деткири болгаш сайзырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаарының дугайында

2010 чылдың июль 3 №291 Кызыл хоорай

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр болгаш деткир талазы-биле күрүне политиказының күүселдизин хандырат, рынок харылзааларының таарымчалыг байдалдарын тургузар болгаш хөгжүдөр, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң саң-хөө деткимчезиниң чаа-чаа хевирлерин болгаш аргаларын шийгээдип алыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалдары болза:

2010 чылда Тыва Республиканың девискээринде хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар талазы-биле республиканың адресстиг программаның өскерилгелер кириериниң дугайында

2010 чылдың июль 14 №303 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалдары болза:

1. 2010 чылда Тыва Республиканың девискээринде хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар талазы-биле 2010 чылдың март 19-та Тыва Республиканың Чазаның №93 доктаалы-биле бады-

2011-2013 чылдарда «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанын сайзырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаарының дугайында

2010 чылдың июль 14 №304 Кызыл хоорай

2004 чылдың июль 27-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» №79-ФХ Федералдыг хойлууну, 2009 чылдың март 10-да Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязынга күрүне албанының системанын хевирлеп тургузары болгаш сайзырадыры (2009-2013 чылдар)» №261 Чарлыын, 2006 чылдың апрель 21-де «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыг-

ларының дугайында» №1739 УХ-1 Хойлууну күүседип сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалдары болза:

1. 2011-2013 чылдарда «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанын сайзырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Ирина — өгүнү бир дугаар уруу, чажындан тура муңгарчыг дөскөл чок, эрес чораан. Авазы Бора Коңзаң-ооловна үргүлчү хай дээр турган болгаш: «Бо-даа ат болган уруг. Моон черле өөделиг кижиде — дээр турган. Авазының соңгазының чаа пөзүн хачы-биле кескеш, ойнаар-кызымга платье даарап алың дээр, бир-ле чүвени үрзэн, бускан турар. Черле дыка-ла шимченгир чораан. 3-4 класска тургаш, аъттың адаанче кире бергеш, дептирген чери база бар, харын-даа дириг үнген. Школага өөренип турда, өөрөдиге дээш звес, чуруму дээш үргүлчү ада-иезин келдиртир. Бир оолдун кыдыраажынче будук чажыпкан, бир оолдун караанче рогатка-биле адыпкан, бирээзиниң хөйлеңи ора соккан дээш-ле, баар. Авазынга үргүлчү хемчег алдыртыр. Ат болган тенек уруг бо, та канчаар чүве дээр. Бора Коңзаң-ооловна боду дыка шыңгы, негелделиг чораан. Ол хирезинде Ирина уруу бир-ле чүве бо-ла «үүлгедипкен» боор.

Ачазы Шекпер-оол Хорлуевич Монгуш Чаа-Хөлдүн Кызыл-Даг чурттуг, Тываның бир дугаар агроному. Чөөн-Хемчиктин үлегерлиг станциязының, Барыын-Хемчик районун «Барлык» совхозунун бир дугаар директору, 1943 чылдан 1948 чылга чедир ол совхозту тургузуп сайзырадып келген. Ачазы бир дугаар уруунга дыка ынак чораан, чүве дээртпес, ол дээрге мээң кончуг уруум-дур, кайгал, эрес кызым-дыр дээш чүве чаг-датпас. Өөнүң иштинге: «Бо-даа кончуг кижилер болур, көөр-даа сен» дээр турган.

«Барлык» совхозту тургузуп, тудуп турда, СЭКП Тыва обкомунун бир дугаар секретары С.К. Тока совхозка үргүлчү кээп, оон тургустунуп, туттунуп турарын көрүп, практиктиг дузаны чедирип турган. Совхозтун специалистери чурттаар чаңгыс хөлчөк узун барак бажың турган. Специалистер шупту соңгаартан келген улус турган. Ирина ынчан 3 харлыг, ачазының ажылы дээш, Тока дарга совхоз директорунун бажыңыга баар турган. Ирина аттыг чугаак-кыр, эрес боорга, дарганың чаптаары аажок дээр. Сеңээ мен Москваны көргүзөй бе, дээш өрү көдүрер турган. Тока дарга кээр-ге-ле, Ирина: «Менээ Москваны көргүс че» дээш, ийи холун өрү көдүрүп туруп бээр дээр. Ол үеде совхоз чаа тургустунуп турда, кыдат садыгжылар чүү-хөө бараан садар турган. Саяатты дээр садыгжы бажыңга үргүлчү кээр турган. Келген санында-ла Иринага конфет-чигир эккеп бээр. Бичии кижилер чүү боор, улус ачаң ады кымыл, уруум, деп айтырарга: «Саяатты» — деп харылаар турган дээр. Ону чугаалааш, ачазы уруун аттыг чаптап, авазыңга: «Чок, көөр сен, мээң уруум кончуг кижилер болур» — деп бүзүрелдиг-биле чугаалаар турган.

Шынап-ла, Ирина бичизинде-ле өгүнү эң-не кежээ, тергиин өөренип уруу болган. Дуңмаларын (Иринаның ада-иези шупту 7 уруглуг чораан) азыражып, бажың ажылын дөгере ол кылыр, садыг-магазиндан аш-чем садар, өгге чем кылыр кижилер база ол. Ачазын 1950 чылдарда Айыл чок черге ажилдазын дээш, Кызылче кел дептерге, Кызылдың ам болза, башкы университетинин техниктиг факультетинин чанында Дружба кудумчузунда ийи каът бараактарын бир дугаар бажыңыңа чурттап турганнар. Хоорайга ол үеде хөй садыг-магазин бар звес, чаңгыс магазин ам-даа турар

«Азас» гастроному ол турган. Иринаны авазы ол садыгдан чүү-хөө саттырыптарга дүне, хүндүс дивес, халааш, садып эккээр. Ынчан автобус чок, чадаг чоруур болгай. Бир-ле катап арай орай-тай бергенде хлеб, чигир чок болган. «Мен садып эккэйн, орай-даа болза, ажырбас» — дээш, Ирина чорупкан. Шупту шаг болган. Дүне-киниң мырыңай 11 шак чоокшулай бээрге, авазы девидеп, коргуп эгелзэн, (ачазы ынчан Москвага КГБ-нин школазынга өөренип турган).

дужаап алгаш, чоп документилерин алырын ол деп, эзрейип турдала, документилерин дедир алгаш, педучилищеже (орус бөлүк чок турдала) тыва бөлүкчө (орус школа дооскан хирезинде) кирип алган. Тыва дылга «1» болган. Ынчангаш педучилищениң директору С.Ч. Урочков Иринаның ачазы-биле таныжар, «Уруун чоп тыва дылга өөредип албаан сен, Шекпер-оол» деп баштактангаш, ажырбас тыва дылгыңа чоорту өөрени бээр ыйнаан дээш ап алган.

гелекчилеп, бо хүнге чедир ажилдап турар.

3 оолдун төлөптиг авазы, 3 кеннеттериниң ынак кунчуузу, 7 уйнуктарының эргим кырган-авазы. Холу чемзиг, чончу, хүндүлзечел, кезээде аяк шайлыг, аштыг-чемниг олурап, эш-өөрзүрек, чонунга бараан бооп чоруур Ирина Шекпер-ооловна Очур 12 чыл иштинде Тываның Херээженнер эвилелиниң даргазы бооп, ниитилелге ие-херээжен кижиниң ролун, оон ат-алдарын көдүрер

раан, дузааргаа аттыг дикториминче кире бээрге, ооргомагадап ханмас, улуг звес-даа, чүнү-даа тарып алган болу канчап четтигип турар кижилер деп кудалары, чуржааттары өөрү кайгаар.

Өөнүң ээзи чораан болу бүлө тутканындан бээр 50 чыл болур турган. Ажилдаан соң база 50 чыл. Бо 50 чыл иштинде чүгле 3-4 чыл башкылаан, комсомол, партия ажилдап эрттирген. «Ажылдап кызымак, харысалгалыг, негелделиг, принципалдыг турган» — кайы-даа ажилындан хирестиказы ындыг.

Тыва Республиканың алдынкы ажилдакчызы, «Шылдарың куш-ажыл дээш» медальдыг, саянын Херээженнер эвилели медальны, хөй санныг хүннү бижиктериниң эдилекчизи Ирина Шекпер-ооловна Очур бо турган де 70 харлап турар юбилейин тирип турар. Тываның базы онзагай кижилериниң бирээзи.

— Партияның дээди школаны дооскаш келиримге, мен ие кожуунче пропаганда болгаш татия килдизинче даргаладып рудупкан.

Тыва районга ажилдап чүвез мээң-биле чугаа кылып партия обкомунун секретары Х.Ооржактан Өвүрде орус шабар ирги бе дээримге, бар ужурулуг дээрге, чорупкан Оолдарым Новосибирскиге чурттаан болгаш, шуут тыва албас, эң ылаңгыя ортуну, чоруп олурувуста партия обкомун (УАЗ машиназын дилеп бис) орус чолаачызы дыка лаар болган. Бистер тыва агаар-бойдузу дыка-ла чара-дир, Тожудан дора звес, тандылыг (арт кырынга чыдап чораан улус-дур бис ие аң-меңниг, кат-чимис, балык-лаңныг хевирлиг дилип-ле, чор бис. Оон чолаачы дора олуруп-олуруп, «Эки-ле чорунар, Хандагайтының бис кайгаар силер» диди. «Кай чүвөл, дөмей-ле ыйнаан» чорувуста, дуу оранчокта куу ортузунда одар көстүп келди бо-ла-дыр. Өвүр деп бо. Че канчаар, партияның чоруду черинге черле ажилдаар алаа бодандым. Партия райком келиривиске бир дугаар секретары К.Н.Шулуу чок, сургакчы берген. Ийги секретары Ооржакка кирдим. Дарга турган «Бажың база чок, орус шахаанчок, орус кижилер чок чер боор, хлеб быжыраагыс орус кадай бар, ол-ла» деге, орустар оолдарым боду ыглап бадырыпкан мен. Че, канчаар оолдар өөрени-ле берлер ыйнаан. Мен бодум муңа эгелзэн мен, шупту документ тывалап бижиир болган, грамматикага багай-ла болган барып-барып, партия документтерин. Ажилдай-ла бердим, лап чүве бижээн санымды оргкилдис эргелекчизи турган М.О.Лопсан-Серенге баар Хөөкүй айтып-ла бээр, черле ону өөреним чорааным дылды билбесим аргажок болу Өвүрге 3 чыл ажилдааш, тыва чүве бижиirim дыка эки апар. Ам кымдан артык бижиир харын — деп, Ирина Шекпер-ооловна чугаалаар.

1991 чылда партия дүшкү чедир СЭКП Танды райкомун идеология секретарына ажилдап турган. Оон 1991 чыл эгелеп бо хүнге чедир республиканың Куш-ажыл болгаш политика яамызының «Детким» төвүнде ажилдап турар.

Чылдар болгаш кижилер

АЖЫЛ-АМЫДЫРАЛЫ ЧОНУ-БИЛЕ ХОЛБААЛЫГ

Педучилищеге тыва дыл башкызы И.Ч. Эргил-оол хүннүң-не Иринаны айтырар, хилинчектеп тургаш, күрүне шылгалдазынга «4» алып кылдыр өөрөткени ол-дур.

Шаңгыр Пиче-оолович Куулар Тываның Профэвилелдер эвилелиниң даргазынга 19 чыл иштинде даргалаан, өөнүң ишти Долзат Хертековна Куулар Кызылдың №2 школазының директорунга элзэн үр ажилдаан. Олар Иринаның тыва дылды училищеге канчаар өөренип, харылап турганының дугайында сактып чугаалашкаш, ону шуут анекдот джигирлер. Ол эштери-биле чүгле кады ажилдап чораан звес, харын-даа амыдырал-чуртталганың салым-чаяаны оларны каттыштырган. Чүл дээрге шуптузун төөгүлээр болза, шынап-ла, бүдүн ном-даа үндүрүп болур. Иринаның медучилищеден, педучилищеже кире бергени база салым болган боор. А ниити чуртталга бажыңыңа кожа орунга Долзат Хертековна-биле чурттап турганы база таварылга звес.

Иринаның таныжа берген огул Ким-оол Салчакович Очур Бай-Тайга чурттуг, Долзат Хертековнаның төрели боор.

Олар-даа (Кууларлар), Ирина, Ким-оол өг-бүлелер бооп чурттап чоруй барганнар. Ам-даа үнүп-киржи, эдержи чоруурлар.

Педучилищени дооскаш, Ирина дораан-на Красноярскиниң башкы институтунун география салбырынче бот-өөредилге-биле кирип алган, оон Тываның башкы институтунга биология салбыры ажитына бээрге, бээр шилчиттирип алгаш, ону 1968 чылда дооскан. Амыдырал аайы-биле 1966 чылда бот-өөредилгеже шилчип алгаш, Тожу кожуунун Май 1 школазынга ажилдап турда, ону Тожу кожуунун комсомол райкомунун бирги секретарыңа ажилдаар кылдыр СЭКП Тожу райкому бадылаан. Чүге дээрге ол башкы институтунга өөренип тургаш, 3 чыл иштинде шала хостаттырган комсомол комитетиниң секретары болгаш ВЛКСМ обкомунун пленум кежигүнү турган. Оон ыңай Бүгү-эвилелдин аныяктарының чыгыжың киржикчизи база турган. Ынчангаш, таарымчалыг кадр боорга, дыка дүрген ажилдатканы ол. Анаа 1967-1971 чылга чедир 5 чыл иштинде ажилдаан, оон 1971-1973 чылдарда Новосибирскиниң партияның дээди школазын доозупкан соонда, Өвүр, Барыын-Хемчик, Танды СЭКП райкомнарынга килдис эргелекчилеп, райкомга секретарылап ажилдаан. 1991 чылда партия дүже берген соонда, Куш-ажыл яамызының янзы-бүрү килдистеринге, оон «Деткимче» төвүңге оралакчылап, килдис эр-

сорулганы салып келген. Бо дугайын чон эки билир. Дыка хөй херээженнер оон холундан шаңналмакталды, алдар-атты ап келген болгай. Тывада херээженнер дугайында үнүп көрбээн чараш «Азия төвүнүн херээженнери» деп өң-чүзүннүг фотоальбомну Москваның мэри Ю.М.Лужков даргага чедип тургаш, кончуг эки тураскаал кылдыр үндүрген. Оон аңгыда «Тываның херээженнери», «Москва тывалары» деп документалдыг ийи кинону, Тываның херээженнериниң дугайында 2 дептержигештерни болгаш «Тываның херээженнери» деп солунну үндүрген, 12 чыл иштинде Тываның херээженнер шимчээшкиниң 70, 75, 80 чыл оюннарынга тураскааткан юбилейлиг съездилер, чыыштар, спартакиадалар, делгелгелер, фестивалдар, маадыр иелер, көдээ херээженнер чыыштары, эки өг-бүлө, херээженнер чөвүлели, ие-ада дээн конкурстар дээш, чүнү эрттирбээн дээр.

2005-2006 чылдарда Москва хоорайга Тываның херээженнериниң уран чүүл делгелгелери 2 черге: Россияның Херээженнер эвилелиниң 15 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг Пленумунга 20 делегат, 17 артистер, Москвада тываларның Шагаазыңа киришпишаан, делгелгелери, концерттерни көргүскен. Оон аңгыда Моолдун Убса-Нур аймааның Херээженнер эвилели-биле дугуржугла езугаар делгелге кылып, концертти көргүспүшан, кончуг солун ужуражылгаларны кылган. Бүгү-делегейиниң өг-бүлө Ассоциациязы-биле кады өг-бүлө фестивалын (5 чыл стадионунга) 1997 чылда солун кылдыр кады эрттиргенин улус ам-даа сактып чугаалажыр. 2004 чылда Тываның Россияга каттышка-нындан бээр 60 чыл оюнга тураскааткан Тывага Россиядан ажилдап келген бир дугаар херээжен специалистер-биле ужуражылга тураскаалдыг бооп арткан. С.К. Шойгунун авазы суглар киришкен, Тываның Херээженнер эвилелинге дыка солун ужуражылгалар бооп турган. Күрдуманың депутаты Г.А. Салчак, Москва хоорайның мэриниң бирги оралакчызы Л.И.Швецова, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери, Японияның херээженнер ортузунда ажил чорудуп турар активчилери, Россияның болгаш Бүгү-делегейиниң Уруглар фондузунун ажилдакчылары дээш, дыка хөй солун ужуражылгалар бооп турган.

Чугаалаар, бижиир болза, ол үеде Херээженнер эвилелиниң кылган ажылын адап-санап четпес. Ажилдап орган кабинетинден шуут кижилер үзүлбес. Та чеже кижиниң айтырынга дуза чедирип чо-

Туризм чылынга

СҮМБЕР-УУЛА КАЙДАЛ?

а улустун тоолдары эпти-ле «Сүт-Хөл», Сүмбер-Уула тей турар шагда...» деп болгай. Сүт-Хөл хөл кайда дээрзин билир бис. А бо Сүмбер-Уула кайдал? Тоол-домакта даг бе? Азы ол даг кайы-рада ылап бар бе? Тыва солун-сеткүүл-н омчуурга, Сүмбер-Уула кайдал нге хамаарыштыр аңгы-аңгы кылдыр инген чүүлдер бар боор чорду. Сүмбер-Ут-Хөлдүн дүвүнде, чаъс-чайык эвээш ылдарда хөлдүн суунун деңнели бээр, Сүмбер-Уулань бажы көстүп

кээр деп-даа бижип каан боор. Сүт-Хөлдүн суунун деңнели доктаамал, ол кажан-даа чавызавас-даа, бедивес-даа, ону хөлдүн өөжү өйлеп чыдар, кончуг чаъстыг чайын хөлдүн суу өөш таварыштыр Хемчикке агып кире бээр, а хөлдүн бодунун суг курлавыры кандаашкын-ныг-даа чылдарда четчир деп эртеменнер тодараткан, тус черниң чурттакчылары-даа ону билир. Сүмбер-Уула Сүт-Хөлдүн дүвүнде-даа болза, ооң бажын амга чедир кым-даа көрбээни ылап болгу дег... Ынчалза-даа Сүмбер-Уула Сүт-Хөлдүн дүвүнде бе? Азы кайдал?...

на солунга ажылдап тур-9 чылда Абхазияның Пи-корайга Россияның аныяк ыларының семинарынга мен. Аңаа баргаш, Даг-Ал-«Алтайдын Чолмоны» со-рутай Адаров-биле таны-мен. Чер-чуртувус дуга-угаалажырывыска, Сүм-ула деп дагны аажок мак-Сибирьде оон бедик, ол ш даг чок деп хөөрээр ки-у. Сүмбер-Уулала биле Уула деп аттар дөмей-оорга, сонургай бергеш, Уулала дээрге картада деп демдеглеттинген даг Арутайдан билип алдым. айның картазын кылып Сүмбер-Уулаланың адын ылдыр өскертип каапкан. картазында база бистиң туң чамдык черлериниң орус аттар-биле адап н билир-ле болгай бис. чүүл тус черниң чону бо-ротунун дагларының, хем-дээш, өске-даа черле-ыс шын аттарын билбес, а утуп алырынга чедир-он илдең-дир. Сүмбер-үвүр, а уулала дээрге дээни ол деп, Арутай ме-бырлап берген. Ынчаарга Уула дээрге Сүвүрлер-азы Улашкан-Сүвүрлер ышкыжыл. Танды сынны-ла деп база адай бээр ис — Улашкан-Тандылар-р-ла-дыр. Ынчангаш Сүм-дээрге Сүмбер-Уулала-ха даг ол ышкыжыл. Ооң алай деңнелинден 4506

Алтай девискээринде даг биле хөлдүн аразынга шаандакы өгбелеривис чораан болгаш, Сүмбер-ле Сүт-Хөлдүн тоол-до-ргени-ле ол боор. Тыва ады кирген хөл мээң Тывань бодунда, тыва ады кирген даг мээң чурту Даг-Алтайда бол-черлерге албан баар деп турушкан бис.

зиядан чанып келгеним иш-даа ай эки эртпээнде, ын Чолмоны» солуннун кторундан «Шын» солун-редактору турган Валерий евич Шаравиниң адынга-ген. Бо ийи редакторлар ок таныжар улус бооп-

тайның Шолбаны» солун-улаже «Белуха-89» деп-г экспедиция организас-дыр. Сээң эжин Адаров-ицианы баштап чоруур-Валерий Севилбаевич-раан-на Даг-Алтайже-ан.

оттутг экспедицияның-ери Даг-Алтайның аныяк-стери, культура болгаш-ылдакчылары, башкылар

болду. Горно-Алтайск хоорайдан автобустуг үнгеш, Усть-Кан район-нун төвү Усть-Кан суурга ара хон-ган бис. Усть-Кан суурга биске Александр Матин (Сүмбер-Уулаже-кады чораанывыс соонда каш чыл болгаш, Александр Тывага өг-бү-лези-биле көжүп келгеш, журна-листеп ажылдап тургаш, Тывага чок болган) каттыжып келген. Ооң төрөөн сууру Козул Усть-Кандан ырак эвесте. Даартазында кезээ Тюнгур (Дүнгүр) биле Кучерла (Кужурлуг) суурларга чеде берген бис. Бо ийи суурнун аразында Кучерла хемни кезилдир агаарда астынчак кылдыр тудуп каан чоон демир удазын көвүрүг бар. Чадаг кижилер, чиик машиналар хемни бо көвүрүгүлөп кезип турар.

Тюнгур суурга солун ужур-ажылга болган. Даг-Алтайның теле-видениезиниң инженери бо суур чурттуг Иван Кинов ада-иезиниң бажыңыга Арутай биле мени че-дире берген. Шайлап олураывыс-ка, ийи бичии кара-кара оолдар менче-ле көрүп каап, маңнажып турлар.

Иванның авазы оларже айыт-каш:

— Силерни тыва сөөк киж дээривиске, сонургап турарлары ол-дур. Кожаларывыстың оолдары-дыр. Авазы тыва уруг. Ада-иези эң биче уруун ап алгаш, Мөңгүн-Тайгаже аалдап чоруй барган — диди.

Пат кайгап каан мен — Даг-Ал-тай биле Казахстан кызыгаарында турар Сүмбер-Уулань эдээнге ты-ва уктуг кижилерге таваржыр деп.

Тюнгур биле Кучерла эң кы-дыкы суурлар. Кучерла суурга хо-нуп алгаш, Сүмбер-Уулаже углай Кучерла хемни өрү чиик адак чоруптувус. Чүгүвүстүн чамдызын Иван биле дүңмазы аъттарга чүдү-рүп алгаш, соовустан ызырты кээр болгаш, чыдып кааннар. А бистер оларны Кучерла хөлге манаар болган бис.

Кучерла хемниң уну, кезек-кезек кадыр одуругларлыг дээрден башка, берге эвес чорду. Кучерла хөлге орай кезээ келгеш, одагланьп алгаш, Кинов алышкы-ларны манаан — сураг. Дүне кон-чуг сугур чаъс чагган. Майгынар-ывыс дээш элээн аар чүк аймаан каапкан улус ыяштар дөзүңге чаг-лактанып, чаа-ла чагдырып хонду-вус. Эртенинде база Кинов алыш-кылар сураг. Чүү болган чоор деп сестип эгелээн бис. Алышкылар дүзүш соонда чедип келдилер. Сес-тип турганывыс анаа эвес болган. Экизи көргөн, дыка кадыр эвес одуругга аъттарның бирээзи хой-гаш, чуглуп баткаш, бертинген. Ол аътка чүктү одуруг өрү дажып, арткан ийи аътка үлей чүдүрүп, бертинген аъттың бодун одуруг кырынче үндүр чедип турда, ка-раңгылай берген. Ынчангаш ол-ла черге ара хонган болганнар. Кем-дээн аътче далашкыш, Иванның дүң-

мазы дораан-на дедир аътта-ныпкан.

Өде берген идик-хевивисти, эт-севичисти кургадып, Кучерла хөл-ге дыштанып хүнээш, даартазын-да Ак-Хемче сын ажылдыр чоруп-кан бис.

Сүмбер-Уулаже чоокшулаан тудум, орук-даа, агаар-бойдус-даа бергедеп келген. Өг дег даштарлыг ийлер бар. Орук баштап чораан күш-культура башкызы Николай Согаанов ындыг черлерге чүгле ооң изи-биле кылаштарын, хая-дашка кайы хамаанчок дегбезин үргүлчү сагындырып чорду. Хар холумактыг чаъска чагдырып чорааш, бир хонуп Ак-Хемге четтивис. Хонар дээнивис черге ха-мыктың мурнунда одаглар кысып, оларны чаглактап алгаш, кургаг идик-хепти солуп кедип, өл идик-хепти кургадып ап чоруурга, киж өл-шыкка алыспас боор чорду.

Ак-Хемге кээп хонганывыс даартазында Николай:

— Бо хемниң бажы Кара-Чүрек артка кезээликтей чедер бис. Оон Сүмбер-Уулань таптыг көөр бис. Эң көсүк чер ол — диди.

Агаар-бойдус ээ көрүнген-даа ышкыш, ол хүн кончуг аяс болган.

Хүнзедир кылаштааш, Кара-Чүрек арттың кырынга үнүп келгеш, Сүм-бер-Уулань көрүп каан бис — үш сүвүр арай өрүлдүр ак-чайт апар-ган турлар. Амыраанывыстан кус-пактажып, өөрүп алгырып, Арутай сугларның ап чорааны сүттүг шай-ны чажып, ак кадактарны Кара-Чүрек кырында чадаң ыяштарга баглап, Сүмбер-Уулага чалбарып кагдывыс. Оон Сүмбер-Уулань бараанынга бот-боттарывысты чу-рукка тырттырып эгеледивис. Экс-педициядан келгеш, тырттырган чу-руктарывысты парлап көөрүвүске, Сүмбер-Уула орта көзүлбес бол-ган — анаа-ла ак өң. Мөңгө ак мең-ги-биле шыптырган болгаш, чурук-ка тода үнмес даг чүве-дир. Ону далаш-биле чурукка-даа, кинога-даа тырттырган дүжүү чок. Агаар-бойдустун, хүннүн байдалын көрүп тургаш, ону тода кылдыр тыртты-рар-ла кижилер тырттырып ап болур.

Кара-Чүрек арттың кырындан Кучерла хемниң бажыңче дүжүп бадар апарган бис. Ол хем эгезин Сүмбер-Уулань меңгизиниң баарындан алган. Кара-Чүректин Ак-Хем талазы дөш, а Сүмбер-Уула талазы кончуг кадыр арт бол-ду. Кадыр туругну куду аргамчы-лап баткаш, улаштыр чоруур бис дээш, Николай турисчи аргамчы-зын белеткей берди... Бистиң чам-дыывыс, эң ылаңгыя уруглар, ту-ругну куду аргамчыга туттунуп ба-дарындан корткан бис. Кара-кара туругларны оюп чорааш, арай айыылдыг-даа болза, көшкелиг ийни кончуг оварымчалыг одур-ду баткаш, Кучерла хемниң унунче кирип алдывыс.

Сүмбер-Уулань эдээниң мең-

гизиниң баарында улуг эвес хөл-дүн кыдыныга турлагжып алган бис. Бистен элээн ыракта альпи-нистер лагери база бар чорду. Оларны вертолеттарга бээр эккеп турар деп бистиң майгынарывыс чаны-биле эрткен-дүшкен альпи-нистерден оолдар билип алган бол-ганнар. Хөлге чунарга, саваңныг ышкыш, чүге дээрге кужурлуг бол-гаш, ынчаар сагындырар. Бо хөл-ден Кучерла хем агып үнген. А Сүмбер-Уулань ындыг талазын-да сурагыг Катунь (Кадын) хем-ниң бажы. Сүмбер-Уулань эдээ-нде, баарындан көөрге, беш-алды каът бажың хире кылын меңги чыдар. Бис ооң чүгле бети кыды, хая-даштыг черинче үндүвүс. Ооң чогуу кырынче багай-согай киж семзэн-даа херз чок. Бо меңгиниң кыры-биле 14-15 километр эрткеш, Сүмбер-Уулань бодунга чедер. Дагның Кучерла хем талазы кончуг кадыр меңги. Ында альпинисчи маршруттар аңгы-аңгы, арай беле-нинден эгелээш эң бергелеринге чедир бар. Альпинистер бо марш-руттарга белеткенип-белеткенип алгаш, делегейниң эң бедик даг-ларыңче үнер. Бо дагның кырынче тывалардан Кончук Мерген ылап-ла үнген деп номчаан мен. Кадыр меңгилерде альпинистерни дуран-нап көөрге, кымыскактар дег, ка-ра-кара. Сүмбер-Уулаже альпинис-тер үнерге-ле, дораан-на хадымыр-лап, ооң үш бажын булут дуглаптар чорду.

Тывалардан Сүмбер-Уулага (Сүмбер-Уулалага, Белухага) чет-кен (харын-даа мырыңай кырынче үнген-даа дижи) кижилер бар. Оларның аразында Горно-Алтайск (ол шагда Ойрот-Тура) хоорайга өөренип турган Тамара Чаш-оол-овна Норбу, Кыргыс Сундуевич Шөмбүл дээш, тыва оолдар, уруг-лар Сүмбер-Уулаже чораан деп чугаа база бар. Чогуу бо дагга че-дери ындыг-ла берге эвес. Кучерла хемниң уну-биле чедип болур. Эң белеу орук ол. Чанарда, бо хемниң уну-биле бадып келдивис. Сүмбер-Уулань эң чараш көстүр чери Кара-Чүрек арттың кырындан ону көрүп алыр дээр болза, Кучерла хемден Ак-Хемче сын ажар апаар. Ол орук элээн берге-даа болза, кадыр-берт черге мал кадарып өөрөнген киж олап чайлыг чоруп болур.

Сүмбер-Уулага кады чедип чо-раан эштерим Арутай Адаров, Татьяна Борбуева, Николай Сога-анов, Тывага чурттап чораан Александр Матин сугларны албан-биле Сүт-Хөлге чедирип, тоолчургу хөлүвүстү көргүстүм.

— Сүмбер-Ууладан Сүт-Хөлге чедип кээп, тоол чуртунда чоруу-рувус бо-дур — деп, олар чалба-рып турдулар.

Ада-өгбелеривистиң-даа, амгы боттарывыстың-даа аргыжып чо-руурувус Сүт-Хөл биле Сүмбер-Уула аразында турисчи экспеди-цияны бо туризм чылында алтай эш-өөр-биле чүге организастан болбас деп!? «Тоол чурту Тыва черим» деп ырлажырывыста баажы-ла бар.

Шаңгыр-оол СУВАҢ, журналист, чогаалчы.

АЪТТЫГ, ЧАДАГ МӨҢГҮЛЕКЧЕ...

Чуртта экономиктиг кризистин уржуктарын ажып эртеринге, чон-нун социал амыдыралының байдал-дарын экижидеринге Россия Феде-рациязының болгаш Тыва Респу-бликаның чазактарының 2009-2010 чылдарда күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылды-рарының тускай сорулгалыг про-граммалары улуг деткимчени бе-рип, эки салдарны, түңнелдерни берип эгелээни өөрүнчүг. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чыл-дың декабрь 25-те хүлээп алганы № 644 доктаалын езугаар Бай-Тайга кожуунда 2010 чылда 30 хамааты субсидияларны ап, чер ажылынга, социал ачы-дуза че-дир-илгезинге автотранспорт талазы-биле болгаш өске-даа хевирлерге боттарының сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын эгелей бергеннер. Күрүнеден субсидия алган хамаа-тыларның иштинде езулуг ажы-лынга сеткилинден бердинген, ажылгыр-кежээ бүдүштүглерниң кылган ижиниң үре-түңнелдери көстүп, чоннун өөрүп четтириш-кининиң чылыг сестерин дыңнап эгелей берген дээрзин кожуунда Чонну ажылче хаара тудар төптүн директору Каң-оол Иргитович Седип дыңнатты.

Артышмаа Александровна Маадыр чогаадыкчы, сагынгыр-тывынгыр ажыл-ишчи кижилерниң бирээзи. Ол Бай-Тал сумуунда чурттап чоруур. 2010 чылды Тыва Республикада Туризм чылы кыл-дыр чарлааны-биле аңаа хамаа-рыштыр чогаадыкчы чоруун көргү-зүп, чаа ажылды ол эгелээн. Ону ооң ээзи Саян Маадыр деткээн. Бизнес-планны тургузуп, ат-сураг-лыг Шивилиг аржаанының девис-кээринге дыштанылга болгаш ту-ризм баазаны тургузар сорулганы салгаш, кыска үениң дургузунда өг-бүлө күзелин боттандырып шыдаан.

Бо чайын 7 ай 10-да аныяктар-ның турбаазанының ажыдышкы-ны байырлыг байдалга эрткен. Тур-баазада дыштаныкчылар хүлээп алыр үш корпусту, чемненир кафе-ни, үш өгнү тип тургускан. Маадыр-ларның өг-бүлөзи алды ажылчын олуттарны тургузуп, ажыл чок тур-ган улусту ажыл-биле хандырган.

Бир өгө бир өг-бүлө дышта-ныр кылдыр бүгү талазы-биле таа-рыштыр дерзэн. Бажыңчыгаш-тарга база-ла ийи-ийи киж чурт-таар кылдыр тургускан. Аян-чорук-чуларга болгаш дыштаныкчыларга солун программалыг экскурсия-ларны сүмелеп турар. Аъттыг, ча-даг Мөңгүлекче экскурсиялашкын хөйүнү сонургалын болдуруп турары чугаажок.

Александра, Саян Маадырлар боттары пилорамалыг. Ынчангаш бажың-балгат тудуун ам-даа улгат-тырар сорулгалыг.

Байырлыг ажыдышкынынга Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы М.С.Монгуш, Мөңгүн-Тай-га кожуун чагыргазының даргазы А.О.Ооржак, республиканың Чонну ажылче хаара тудар агентилелин директору В.С.Чаж-оол олар ба-рып кирип, чогаадыкчы ажыл-иштиг өг-бүлөгө чедишкенин күзеп, дуза-деткимчени аазааннар.

Баштайгы чайын безин турбаа-заны дыштаныкчылар дораан сонургап эгелээн. Келир үеде оон-даа хөй дыштаныкчыларны хүлээп алырынга турбааза амдан эгелеп белеткенип эгелээн. Арыг агаарлыг, эм шынарлыг Шивилиге дыштаныр дээр болзунарза, бүгү талазы-биле дериттинген турбааза силерни манап, дыштанырыңче чалап турар.

Светлана БАЛЧЫР.

КОНКУРС чарлап тур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРАТУРА-РАЗЫ күрүнениң хамааты албанының—республика Прокуратуразының кол специализиниң (информастыг айыыл чок чорук талазы-биле) хостуг олудун ээлээриниң **конкурузун чарлап тур.**

Албан-дужаалче кордааннарга негелделер:
—дээди профессионал (техниктиг, экономиктиг) эртем;

—күрүнениң хамааты албанының (өске хевирниң күрүне албанының) стажы дөрт чылдан эвээш эвези азы мергежил аайы-биле ажылының стажының беш чылдан эвээш эвези.

Конкурска киржири-биле дараазында документилерни кириер: хуу билдиришкенин, бодунуң холу-биле долдурганы болгаш адын салганы анкетазын, допчу намдарын (хол-биле бижээн), паспортунуң хоолгазын, профессионал эртемин, ажылының стажын болгаш мергежилин

бадыткап турар документилерни, федералдыг күрүне албанының албан-дужаалын ээлээринче кордап турар хамаатының орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганы, ажылдап турар черинден характеристиканы, хамааты албанга киреринге болгаш ону эртеринге шаптыктап болур аарыгның хамаатыда чогуң бадыткаан документини, 3,5х4,5 болгаш 4х6 хемчээлдиг кылдыгар саазынның ак өңүңге булуң чок бөдүүн тырттырган ийи-ийи фото-чуруктарны.

Конкурска киржиринге документилерни 2010 чылдың сентябрь 2-де хүлээп ап эгелээр, доостуру—2010 чылдың октябрь 2.

Конкурс комиссиязы дараазында адрессте турар: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 30, каб.203.

Айтырыг салыр телефону 3-76-77.

Үчүгедиг

БИЧИИ АЮШ АМ АВАЗЫНДА

Эрткен неделяда үш харлыг Аюш Лопсанның читкениниң дугайында медээ хөйүнүң дүвүрелин оттурган.

Август 23-те ол бичии оол авазы эскербээн аразында бажыңыңдан кудумчузе ойнап үне берген. Оглу бажыңда чогуң авазы эскерип кааш, дашкаар үне халааш, ол-бо дилээн, кайда-даа чок болган. Оглун тып чадап кааш, ава милициядан дуза дилеп чеде берген.

Хоорайда хөй-ниити черлеринде бүгү милиция ажылдакчылары ол дораан бичии кижичиткен дугайында медээни алган. Кеземче херээ истээр ажылдакчылар, милицияның участок төлээлери болгаш назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекторлар оолдуң чурттап турар бажыңының чоок-кавызында квартираларның дегерезин эргип кеззэн.

Ийи дугаар хүнде Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң ажылдакчыларының шуптузун «Дүвүрээзин» медээзи-биле

дилээшкенинче кириген. Найысылалдың барык булуң бүрүзүн олар хынал көргөн: чаңгыс-даа канализация люктары, оңгарлар, подвалдар кичээнгейден дашкаар артылаан. Хоорайның барык булуң бүрүзүңгө читкен оолдуң чурту болгаш онзагай демдектерин айыткан дыңнадыг-чарлалдарны аскан. Оон аңгыда Кызыл хоорайда бар бүгүлө массалыг информация чепсектерин хаара туткан.

Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле истелге эргелели бичии оолдуң читкенинге хамаарыштыр кеземче херээң оттурган.

Август 28-те, бичии оолдуң читкенинден бээр беш хонук эрткенде, Кызыл хоорайның Иштики херектер эргелелиниң дежурный кезээңче бир херээң кижичиткен телефон-

нааш, 50 дугаарлыг магазин чанында читкен деп чарлаткан оолду көрүп каанын дыңнаткан. Ол бичии оолду бир эзирик херээң кижичиткен салбайн турарын чугаалаан.

Медээ келген дораан ол чоокта турган патруль албанын чоруткан. Милиционерлер баргаш, шынап-ла, читкен бичии оолду танып каан болгаш 24 харлыг херээң кижичиткен туткан. Ол Таджикистан республиканың хамаатызы болган. Бичии кижичиткен ол өскээр хепкергеш, бажыңың өңүн база кызыл-хүрөң кылдыр будуп каапкан болган.

Амгы үеде туттурган херээң кижичиткен түр истелге изоляторунда, а оолду авазыңа эгиткен.

Бо херекти Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле истелге эргелели улаштыр истеп турар.

Бичии оолду эскерип көрүп кааш, милицияже телефоннап дыңнаткан херээң кижичиткен ТР-ниң иштики херектер сайыды Александр Лобанов шаңналче кириген.

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның парлалга албаны.

Ава дугайында сөс

Шүлүкке, музыкага мээң сонуургалымны оттуруп, уран чүүлдүң чараш ол чүүлдеринге мени өөредип кааның дээш четтирдим. Хүннүң канчаар ажа бээрин менээ бир-ле катап көргүскен сен. Ол дээш база сенээ четтирдим. Кончуг соок хүнде дош кырыңа кады чуңгулап турганывысты утпас мен. Бажыңче даштар, ракуш-калар, хаттан сыйлып, черже кээп дүшкен будуктар, эник ытчыгаш кирип келиримге чөп-шээрер турганың дээш четтирдим. Амыдыралга өөрүшкү дээш база четтирдим.

Сээң: «Бүгү-ле күжүңден кызып көр. Күш-ажылга ынак, бердинген бол. Болдунмас чүве болза, ам канчаар, өске ажылдан бодаар ыйнаан сен» дээн сөстөрүң сагыш-сеткилде чыдыпкан аар балыгны эмнеп турганзың. Ол сөстөрүң дээш четтирдим.

Сандыра (Сандро) Даваевич МААДЫ

Үргүлчүлелдиг аар аараанының соонда Тыва Республикада көскү журналистерниң бирээзи, «Шын» солун редакциязының хоочуну, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Сандыра (Сандро) Даваевич Маады бо чылдың август 27-де мөчээң.

С.Д. Маады 1932 чылдың август 20-де Бии-Хем кожуунунуң Билелиге төрүттүнген. Ол бодунуң күш-ажылчы базымын 1950 чылдың сентябрьда Бии-Хем районунуң «Сталинец» солунунга корректорлап, очулдурукчулап эгелээн. Аңаа үш чыл ажылдаан соонда ону комсомолдуң Бии-Хем райкомунун килдис эргелекчизинге депшиткен, аңаа бир чыл ажылдааш, Тываның совет-партия школазынга өөренип кирген. Ону 1957 чылда доозуптарга, «Шын» солун редакциязынче литажылдакчы кылдыр шилчиткен.

1960 чылдан 1964 чылга чедир Сандыра Даваевич Маады партияның Ростовта Дээди школазынга өөрениген, ону дооскан соонда Тыва АССР-ниң радиодамчыдылга болгаш телевидение комитетинге ажылдаан. 1967 чылда ол «Шын» солунунуң улуг литажылдакчызынга ажылдай берген. Ол үеде бээр 1992 чылда, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир редакцияның аңгы-аңгы килдистеринге ажылдап, бодунуң бедик шынарлыг кылдыр бижээни репортажтарны, очерктерни, чурумалдарны, хүннүң чугула айтырыгларыңа дүүшкен чүүлдерни «Шынның» номчукчуларыңа бараалгадып келген.

Редакцияга ажылдап келген үезинде Сандыра Даваевич бедик мергежилдин, материалдарны номчуштуг кылдыр белеткээриниң,

солунуң ээлчеглиг дугаары хевир-шынарын көрүштүгү, боттарыңа дөмейлешпес кыскаап кылырының талазы-биле мергежилдиг чорунуң зүп келген. Чүгүлө ол эвес, журналистиканың нарын-берге ажыланьыктарны өөредир талазы-идепкейлиглериниң бирээзи турар. Оон арга-сүмезин ап чораша үеде көскү журналистер апар эвээш эвес.

Бедик мергежилдиг журналист кылып келген ажылың Тываның Журналистер эвилели, республиканың удуртулгазы-биле үнелеп, хүндүлел бижээң чаңгыс эвес удаа тыпсып келген.

Амгы салгалдың журналистиниң хүндүлүг дагдынык юбилейин чаа демдеглээң «Шын» солунуң төөгүзүңгө лептиг исти арттырган хоочунустиң, дагдыныкчывыстың, йында чырыткылыг тураскаал тин чүректеривиске кезээң артар.

«Шын» солун редакциязы коллективи.

Күш чок деп санаар

Чөөн-Хемчик кожуунунуң Теве-Хая ортумак школазын доос дугайында **Кежик Мартый-оолович ОЮННУҢ** адыңга 2 чылдың июнь 23-те тывысканы 17 АА 0013170 дугаар аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок деп санаар.**

Дыңнадыглар

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң чагыргазыңче хама **Айдысмаа Саган-ооловна Ооржактан** бажың тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Чылыс кудумчузунда 18 дугаарлыг (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг чериниң черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун арендага бээрин дилээн билдиришкенин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар 60 медээ парлааныңдан бээр 30 хонук дургузунда бижимел билдиришкенин кириер болгаш аңаа удурланышкыннарны Сүт-Хөл кожуун чагыргазы хүлээп алыр.

***

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң чагыргазыңче хама **Аас Солун-оолович Сарыглардан** бажың тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Ондар Лопсан кудумчузунда (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг чериниң черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун арендага бээрин дилээн билдиришкенин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар 60 медээ парлааныңдан бээр 30 хонук дургузунда бижимел билдиришкенин кириер болгаш аңаа удурланышкыннарны Сүт-Хөл кожуун чагыргазы хүлээп алыр.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарыңа аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира— 44 дөрбелчин метр; 2 өрээлдиг квартира— 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганы, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 4-85-29. Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101. **БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!** «Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 7560.** Чагың 104. Номериң парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тыва Республика» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304000 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херчилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүүдүрүлгезинге парлалга (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалды редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан санна болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттарылар.